

УМАР ТЕРМИЗИЙНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Мухиддин Чориев

Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Илмий-тадқиқот бўлими илмий ходими

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Умар Термизийнинг илмий мероси ва унинг жамият тараққиётига қўшган ҳиссаси таҳлил қилиб ўтилади. Бугунги кунда мамлакатимизда буюк алломаларимиз қолдирган бой илмий-маънавий, диний-маърифий меросни ўрганиш масаласига алоҳида аҳамият қаратилмоқда.

Калит сўзлар: *ислом тамаддуни, “Тафсири суратул ихлос”, “Китаб ун-нийя”, “Ал-Хидаивия”, Имом Ғазолий.*

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования будет проанализировано научное наследие Умара Термизи и его вклад в развитие общества. Сегодня особое значение придается изучению богатого научно-духовного, религиозно-просветительского наследия, оставленного нашими великими учеными в нашей стране.

Ключевые слова: *исламская цивилизация, «Тафсири сурат ал-ихлас», «Китаб ун-нийя», «Аль-Хидавийя», имам Газали.*

ABSTRACT

In the course of this research, the scientific heritage of Umar Termizi and his contribution to the development of society will be analyzed. Today, special importance is attached to the study of the rich scientific-spiritual, religious-enlightenment heritage left by our great scientists in our country.

Keywords: *Islamic civilization, "Tafsiri surat al-ikhlas", "Kitab un-niyya", "Al-Khidawiyya", Imam Ghazali.*

КИРИШ

Буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар натижасида яна бир ватандошимиз Умар Термизийнинг бой илмий мероси билан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлдик. У киши муфассир, воиз, сўфий ва фақиҳ бўлиб, ҳижрий IX аср, милодий XV асрда яшаб ўтган. Умар Термизийнинг оиласи ва туғилган манзили ҳамда қабри ҳақида бизгача маълумот етиб келмаган. У кишининг ёзган “Тафсири суратул ихлос” ва “Китаб ун-нийя” (“Ният китоби”) асарлари бизгача етиб келган. Умар Ризо

Каҳоланинг (1323-1408/1905-1987) маълумот беришича, сўфий ва воиз Умар Термизийнинг “Тафсири суратул ихлос” ва “Китаб ун-нийя” (“Ният китоби”) асарлари Қоҳирадаги “ал-Хидайвия” кутубхонасида 2/173, 17945 рақамлари остида сақланмоқда [1, б. 320].

Бизнинг қўлимиздаги “Тафсири суратул ихлос” китоби хижрий 857 йил, милодий - 1453 йилларда талиф этган бўлиб, ушбу китобда амалдаги ихлоснинг аҳамиятини чуқур тушунтириб берилган:

Аллоҳ таоло Баййина сурасининг 5 оятида шундай марҳамат қилади: “Ҳолбуки, улар фақат Аллоҳгагина ибодат қилишга, Унинг динигагина ихлос қилишга, бошқа динларга мойил бўлмасликка, намозни тўлиқ ўқишга, закот беришга буюрилган эдилар. Ана шу, тўғри (миллат)нинг динидир”. Ва яна Зумар сурасининг 3 оятида шундай марҳамат қилади: “Огоҳ бўлингким, холис дин Аллоҳникидир”. Шунингдек, Каҳф сурасининг 110 оятида Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: “Бас, ким Роббига рўбарў келишни умид қилса, яхши амал қилсин ва Робби ибодатига биронтани ширк келтирмасин”.

Ушбу ояти карималар холис ва мухлис бўлиб, фақат Аллоҳнинг розилигини истаб амал қиладиган кишилар учун нозил бўлган, шу боис Аллоҳ таоло Ўзининг мадҳ этилишини ва Унга сано айтилишини яхши кўради [3, б. 1а-б].

Албатта, Аллоҳ учун бўлган ихлос ҳар бир амалнинг асосидир. Ихлоссиз қилинган амалда ажр йўқлиги ва ихлос бўлмаган намозда савоб ҳам бўлмаслиги ва ихлос бўлмаган садақада ҳам савоб йўқлигини Умар Термизий жуда чиройли қилиб ҳадислардан намуна келтириб баён қилиб беради. Умар Термизийнинг мазкур китобларини ўқир эканмиз, бевосита Имом Ғаззолийнинг ихлос ва ният билан боғлиқ китобларини ўқиётгандек бўламиз. Умар Термизий ҳам ўз асарларини ёзишдаги услубини тўғридан тўғри Имом Ғаззолийдан олганлиги билиниб туради. Бунга бир қанча мисоллар келтиришимиз мумкин: Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтганлар: «Аллоҳ таоло айтади: Мен шерикларнинг шерикликдан энг беҳожат бўлганидирман. Ким бирор амал қилиб, унда Менга бошқани шерик қилса, Мен уни ҳам, шерик қилган нарсасини ҳам тарк қиламан».

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ким Аллоҳнинг Юзини истаб ўрганиладиган илмни фақат бирор дунёвий нарсага етишиш мақсадида ўрганса, қиёмат куни жаннатнинг хидини ҳам топмайди» [3, б. 1-2 а-б].

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қиёмат куни одамлар ичида энг аввал ҳукм қилинадиган киши шаҳид қилинган кишидир. У олиб келинади ва Аллоҳ унга Ўз неъматларини эслатади. Банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Уларнинг шукронасига қандай амал қилдинг?», деб сўрайди. У банда: «То шаҳид бўлгунимга қадар Сенинг йўлингда жанг қилдим», деб жавоб беради. Шунда Аллоҳ: «Ёлғон айтаяпсан, сен одамлар сени «жасур» дейишлари учун урушдинг ва дарҳақиқат, одамлар шундай ҳам дейишди», дейди. Сўнг уни дўзахга ташлаш учун буйруқ берилади, уни юзтубан ерга судраб, олиб кетишади.

Кейин илм ўрганган ва уни ўргатган ҳамда Қуръон ўқиган киши олиб келинади. Аллоҳ унга ҳам Ўз неъматларини эслатади. У банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Буларнинг шукронаси йўлида нима амал қилдинг?», деб сўрайди. Банда: «Сен учун илм ўргандим, уни бошқаларга ўргатдим ва Қуръон ўқидим», деб жавоб беради. Аллоҳ: «Алдаяпсан, сен илмни одамлар сени «илмли», дейишлари учун ўргандинг, Қуръонни эса одамлар «қори», дейишлари учун ўқидинг, дарҳақиқат, одамлар шундай дейишди», дейди. Шундан сўнг буйруқ берилади, уни дўзахга ташлаш учун юзтубан ерга судраб, олиб кетишади.

Шундан кейин Аллоҳ унга ризқини кенг қилиб берган, бойликнинг ҳамма туридан инъом қилган киши олиб келинади. Аллоҳ унга ҳам Ўз неъматларини танитади. Банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Буларнинг шукронасига сен нима амал қилдинг?», деб сўрайди. «Мол-давлатни Сен хуш кўрган бирор йўлни қолдирмай, ҳаммасига Сен учун сарф қилдим», дейди у. «Ёлғон айтаяпсан, сен бу ишни одамлар сени «сахий», деб айтишлари учун қилгансан, дарҳақиқат, одамлар шундай ҳам дейишди», дейди. Сўнг буйруқ берилади, уни дўзахга улоқтириш учун юзи билан ерга судраб олиб кетишади» [3, б. 16а-б].

Умар Термизий келтирган ҳадис ва ривоятлар Имом Ғаззолийнинг Ният ва Ихлос китобида ҳам худди шу кўринишда келтирилади. Имом Ғаззолийнинг яна бир услуби шуки, у панд-насихат беришни ўқувчини диққатини кучлироқ тортиш мақсадида “Билгинки” деган ибора билан бошлайди. Умар Термизий ҳам худди шундай услубдан фоидаланди. Айтиш мумкинки, Умар Термизий Имом Ғаззолийнинг асарларидан тўлик фоидаланган.

Умар Термизий “Ният китоби”нинг кириш қисмида ҳамду санодан сўнг, “мен ният китобини бешта бобга бўлдим”, дейди.

Биринчи боб: Ниятнинг фазилатлари. Унда кишининг нияти нақадар холис бўлиши лозимлиги ҳақида ҳадислар ва ривоятлар асосида панд-насихатлар беради. Ниятнинг фазилати бобида Қуръони каримнинг бир қанча

сураларидан мисол келтиради: Эртаю кеч Роббиларига Унинг юзини ирода қилиб дуо этаётганларни ҳайдама! Уларнинг ҳисобидан сенинг зиммангда ҳеч нарса йўқ. Сенинг ҳисобингдан уларнинг зиммасида ҳеч нарса йўқ. Уларни ҳайдаб, золимлардан бўлиб қолма” (Анъом 52).

“Аллоҳнинг юзини кўзлаб берган закотингиз эса, бас, ана ўшалар, бир неча баробар қилиб олгувчилардир” (Рум 39).

“Ва албатта, ундан такводор банда четда қолади. У бойлигини сарфлайди ва ўзини поклайди. Унда бирор кишининг қайтарилиши лозим яхшилиги йўқ эди. Фақатгина олий мақом Роббисининг розилигини истаб қилади. Ва у албатта тезда рози бўлади” (Лайл 17 – 21).

“Қилган нафақангиз, фақат Аллоҳнинг юзини иташ учундир” (Бақара 272).

“Молларини Аллоҳнинг розилигини истаб, ўзларидаги ишонч билан сарфлайдиганлар худди тепаликдаги боққа ўхшарлар. Унга қаттиқ ёмғир ёғса, мевасини икки баробар беради. Агар қаттиқ ёмғир ёғмаса, майдалаб ёққани ҳам бўлаверади. Ва Аллоҳ қилаётганларингизни кўриб турувчи зотдир” (Бақара 265).

“Уларнинг кўпгина махфий суҳбатларида яхшилик йўқ, магар ким садақага, яхшиликка ва одамлар орасида ислоҳга амр қилсагина, яхшилик бор. Ким ўша ишни Аллоҳнинг розилиги учун қилса, албатта, унга улуғ ажр берамиз” (Нисо 114).

Шу ерда бир нарсага эътибор қаратмоқчимиз: Буюк Аллоҳни ирода қилиш ва охиратни ирода қилиш орасида зиддият йўқ, бу нарса икки хил нарсани ирода қилиш эмас. Аллоҳнинг: “сизлардан дунёни ирода қиладиганлар бор ва сизлардан охиратни ирода қиладиганлар бор”, оятига қўшимча қилиб: “Аллоҳни ирода қиладиганлар қани энди?” дейдиган инсоннинг гапида маъно йўқдир. Чунки охиратни ирода қилувчилар Аллоҳдан бошқани ирода қилмайдилар, охиратни ирода қилиш бу Аллоҳнинг савоб беришини ва розилигини ирода қилишдир. Мухлис инсон жаннатни умид қилиб дўзахдан кўрққани учун айбланмайди. Қуръон Набийлар ва солиҳларни ражо ва хавф, рағбат ва кўрқиш ила васф қилган, бас Қуръоннинг олдидан ўтувчи ҳеч қандай баён йўқ.

Жаннат фақатгина ҳиссий неъматлар уйи эмас, балки у улуғ розилик ва олий Аллоҳнинг юзига назар солиш уйидир: “Унда юзлар яшнаб Роббиларига боқиб тургувчидир!” (Қиёмат 22, 23). Аммо кофирлар Роббиларидан ўша куни тўсиладилар ва бу тўсилиш энг қаттиқ азобдир.

Умар розияллоху анхудан ривоят қилинади: «Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам: «Албатта, амаллар ниятга боғлиқдир. Албатта, ҳар бир кишига ният қилган нарсаси бўлади. Бас, кимнинг ҳижрати Аллоҳ ва Унинг Расули учун бўлса, унинг ҳижрати Аллоҳга ва Унинг Расулига бўлади. Кимнинг ҳижрати дунё учун бўлса, унга эришади. Ёки аёл учун бўлса, уни никоҳлаб олади. Бас, унинг ҳижрати нима учун қилинган бўлса, ўшанга бўлади». Муаллиф ушбу ҳадис орқали ниятнинг аҳамиятини яққол намоён этади.

Иккинчи боб: Ниятнинг ҳақиқати. Унда киши ниятини қандай қилиши лозимлиги ўргатилади. Ниятнинг ҳақиқати бобини “Билгилки, ният, хоҳиш ва қасд бир маънода бўлсада, уларнинг ўз ўринлари бор, улар қалб сифатларидандир”, деб бошлайди. Ушбу тушанчаларнинг ҳар бирининг ўрнини кўрсатиб беради. Бу бобда ҳам Умар Термизий турли ҳадис ва ривоятлар келтиради.

Учинчи боб: Ниятнинг амалдан яхшилиги баёни ҳақида. Бу бобда муаллиф кишининг нияти унинг амалидан яхши эканлиги ҳақида ҳадислар асосида панду насихатлар беради. Жумладан, шундай дейди: “Билгилки, албатта ният сирдир, амал эса зоҳирдир. Кишининг ниятини фақат ёлғиз Аллоҳ билади”. Умар Термизий Ҳаж сурасининг 37-оятдаги: “Уларнинг гўштлари ҳам, қонлари ҳам зинҳор Аллоҳга етмас. Лекин Унга сиздан тақво этади” оятдаги тақво калимасини қалб сифатидир, яъни ниятидир деб келтиради.

Тўртинчи боб: Ниятга тааллуқли бўлган амалларнинг бўлиниши. Ният ҳар бир нарсада ўз таъсирига эга эканлиги маълум бўлгач, айтиш керакки, унинг ҳаром нарсаларда таъсири йўқ. Ниятнинг гўзаллиги, қасднинг олийлиги ҳаромни ҳалолга айлантириб қўймайди ва ҳаромнинг ҳаром бўлишига асос бўлган ифлосликни ундан кетказмайди. Кимки судхўрлик ила ёки ўғрилик ила, умуман ҳар қандай таъқиқланган йўл ила пул топиб, шу пулга масжид қуришни ёки етимлар уйи қуришни ёки мадраса қуришни ёки ушбу ҳаром мол ила фақир ва ҳожатмандларга садақа қилишни ният қилса, бу яхши ниятининг ҳеч қандай ўрни бўлмайди. Ўша кишидан ҳаром иш қилганлиги ҳам ўчирилмайди. Бунга қуйидаги ҳадис далолат қилади: “Аллоҳ покдир ва фақат пок нарсани қабул қилади”.

Умар Термизий “Ният китоби”ни ҳам Имом Ғаззолийнинг “Ният китоби”га мос равишда ёзган. Унинг ниятни беш қисмга бўлиб ўргатиши ҳам Ғаззолийнинг ниятни беш қисмга бўлиб ўргатиши билан ўхшашдир.

Ибн Масъуд розияллоху анхудан қуйидагича ривоят қилинган: “Аллоҳ ёмонлик ила ёмонликни ўчирмайди, балки ёмонликни яхшилик ила ўчиради ва нопоклик нопокликни кетказмайди”. Ҳаром молнинг бир қисмини садақа қилиб ўша молни поклаб бўлмайди, балки у молни бутунлай ўз ўрнига қайтариш шартдир. Ва яна ҳаром мол уни олувчисига мулк бўлиб қолмайдики, уни садақа қилиш мумкин бўлса, аксинча ҳаром мол асл эгасининг моли бўлиб тураверади ва токи ҳақиқий эгасига ёки унинг меросхўрларига қайтарилмагунча, ҳаромдан қутулиб бўлмайди.

Ушбу бобда ният қилиб амалларни бажариш жараёнида ниятнинг бўлиниши ҳақида насихатлар келтирилади. Жумладан муаллиф шундай дейди: “Билгилки, амаллар жуда кўп қисмларга бўлинади: иш, ҳаракат, сўзлаш, жим туриш, жалб қилиш, маън қилиш, фикр ва зикр кабилар. Булар ҳам уч қисмга бўлинади: Гуноҳ, савоб ва мубоҳ. Баъзи савоб ишлар борки, гуноҳга айланади ва баъзи мубоҳ ишлар борки, савобга айланади. Бу ниятнинг чиройлилиги учун ёки хунуклиги билан боғлиқдир”.

Бешинчи боб: Ниятнинг ихтиёрдан чиқиши. Бу бобда ниятнинг бузилишига оид бир неча сабаблар келтирилган. Қуръон бандага шарт қилинган холис ниятни турли хил номлайди: охиратни ирода қилиш, Аллоҳнинг юзини ирода қилиш, У Зотнинг юзини мақсад қилиш ёки Розилигини мақсад қилиш. Бу борада Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг бир қанча ўринларида марҳамат қилади:

“Сизлардан дунёни ирода қилувчилар бор ва сизлардан охиратни ирода қилувчилар бор” (Оли Имрон 152) .

Кимки дунё савобини ирода қилса, ундан берурмиз ва кимки охират савобини ирода қилса ундан берурмиз” (Оли Имрон 145).

XULOSA

“Ким (фақат) шу ҳаёти, дунёни ва унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларини (унинг ажру мукофотини) шу дунёда комил қилиб берурмиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охиратда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу (дунёда) қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган барча амаллари бефойдадир” (Худ 15, 16).

Бу бобда Умар Термизий шундай хадислар келтиради: Ибн Аббос розияллоху анхудан ривоят қилинади: «Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам Ўз Роббиларидан ривоят қилиб айтадиларки: «Албатта, Аллоҳ яхшиликлар ва

ёмонликларни ёзиб қўйди. Сўнгра ўшани баён қилди. Ким бир яхшиликни қасд этсаю, унга амал қилмаса, Аллоҳ унга Ўз ҳузурида баркамол бир яхшилик ёзиб қўяди. Агар уни қасд қилиб, амал ҳам қилса, Аллоҳ азза ва жалла уни Ўз ҳузурида ўнтадан етти юз яхшиликкача, ундан ҳам бир неча марта кўп қилиб ёзади. Агар бир ёмонликни қасд этсаю, унга амал қилмаса, Аллоҳ уни Ўз ҳузурида бир яхшилик қилиб ёзади. Агар у (ёмонлик)ни қасд қилиб, амал ҳам қилса, Аллоҳ унга бир ёмонлик қилиб ёзади», дедилар».

REFERENCES

1. Умар Ризо Каҳҳола. Маъжам ал-мусанниф ал-кутуб ал-арабия. – Байрут. 1406/1986.
2. Умар Термизий. Китаб ун-нийя. – Қоҳира: “Ал-Хидайвия” кутубхонаси. 2/173, 17945 рақамли қўлёзма.
3. Умар Термизий. Тафсири суратул ихлос. – Қоҳира: “Ал-Хидайвия” кутубхонаси. 2/173, 17945 рақамли қўлёзма.